

УДК 78.07(477):94(477).15

ЗИНОВІЙ ШТОКАЛКО – РЕФОРМАТОР СУЧАСНОГО КОБЗАРСТВА

Іваниш А.А., Єсіпок В.М.

Київський національний університет культури і мистецтв

Стаття присвячена дослідженню творчого спадку визначного носія українського народного музичного мистецтва – бандуриста і кобзаря Зіновія Штокалка. Автори аналізують особливі риси музичного стилю виконавця, розглядають його внесок у розширення репертуарної палітри кобзарсько-бандурного мистецтва ХХ століття.

Ключові слова: бандура, бандурист-віртуоз, дума, кант, фольклор, Зіновій Штокалко.

Постановка проблеми. Зіновій Штокалко – український поет – модерніст, студентський діяч і лікар-інтерніст, онколог і дерматолог, доктор медицини, художник, бандурист. Таку характеристику видатного українця Зіновія Штокалка подає Вікіпедія. Зауважимо, що у фаховому переліку Майстра «бандурист» стоїть на останньому місці. Саме цю – мистецьку грань Штокалка – лікаря, відомого в Америці своїми науковими дослідженнями з приводу етіології і лікування новоутворень і злоякісних пухлин – до сьогодні ще не повністю охоплено музикознавцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бандурне мистецтво діаспори багатоаспектно описала сучасна івано-франківська дослідниця В. Дутчак; аналіз бандурного мистецтва Зарубіжжя, знаходимо у дослідженнях В. Мішалова,

Б. Жеплинського, В. Євтуха, Г. Карась, Л. Майстренко, В. Савчук, Н. Брояко, І. Резник, С. Максимюк, Х. Скрипки, І. Зінків, та інших вітчизняних і зарубіжних науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак постать Зіновія Штокалка, його роль у розвитку бандурного мистецтва України і української діаспори, а також загалом світової культури, зокрема роль Штокалка як реформатора сучасного кобзарства, ще є недостатньо вивченою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання): дослідити творчий спадок визначного носія українського народного музичного мистецтва – бандуриста і кобзаря Зіновія Штокалка; проаналізувати особливі риси музичного стилю виконавця, розглянути його внесок у розширен-

ня репертуарної палітри кобзарсько-бандурного мистецтва ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шанувальники бандурного мистецтва вимовляють ім'я Зіновія Штокалка з повагою, майже з благоговінням, бо ж впродовж ХХ-го століття ніхто, принаймні в діаспорі, не міг рівнятися йому чи в техніці, чи у виконавстві, а у виконавстві і реконструкції епічних творів і зараз являється неперевершеним взірцем для сучасних виконавців-бандуристів.

«Скальпель, перо і бандура» – так визначив основні життєві іпостасі Штокалка – науковця і Штокалка – митця один із сучасних мистецтвознавців [1]. Хто ж був Штокалко? Він народився 1920 р. в сім'ї священика, був четвертим з п'яти синів. Його старші брати померли у дитинстві і, можливо, це спонукало його вибрати медицину, як професію. Однак, закінчивши середню освіту, він не міг поступити на медичну, бо в міжвоєнній Польщі, до складу якої тоді входила Галичина, був закон, який обмежував число українців на медичному факультеті. Як не дивно, справа вирішилася позитивно за першого приходу радянської влади у Галичину, коли вона увійшла до складу УРСР.

Дивно, що будучи сином священика, Штокалко не мав ідеального для радянських часів соціального походження, однак воно йому не зашкодило. Німецько-радянська війна перервала його студії медицини, і Штокалко здобув звання доктора медичних наук після війни в Мюнхенському університеті, захистивши дисертацію про біохімію карциногенезу.

Штокалко емігрував до США в 1952 р. і мусив подавати прохання до Верховного Суду, щоб американський медичний естаблішмент визнав його європейський диплом. Працював у різних лікарнях м. Нью-Йорку, а згодом і приватно, і не раз безоплатно лікував бідних чорного району Гарлему. У медичній практиці Штокалко не обмежувався традиційною західною медициною, але користувався також тоді маловідомою на Заході акупунктурою. В американському медичному світі Штокалко був такою собі «білою вороною»: тоді, як і тепер, цей естаблішмент боронився на всякі лади із загальним медичним страхуванням, а Штокалко отстоював право кожного за доступне медичне обслуговування. Його особисте життя не було щасливим, і він помер від недугу печінки в 1968 р.

Це зовсім стислий опис життя видатної людини. Безперечно, що «Штокалко був ренесансовою людиною: він досліджував хворобу раку, був талановитим графіком, а його (і його друзів) літературна творчість відкрила двері української літератури сюрреалізму та театрові безглуздя» [3]. Але фольклористів і дослідників традиційної культури України цікавить у першу чергу бандурист Штокалко. Будучи військовим священиком, під час Першої світової війни, його батько привіз бандуру з центральної України з надією, що котрийсь з синів буде на ній грати. Дуже шкода, що старший брат Іван, для якого бандура була придбана, помер дитиною, тоді Зіновій зацікавився інструментом. Невідомо, хто був його першим учителем, але знаємо, що якийсь час Штокалко вчився в Богдана Клевчущого.

Штокалко був такою людиною, що навчиться, скільки може, в свого наставника, а потім, завдяки своєму талантові, піде дещо далі. Закінчивши середню освіту, Штокалко жив у Львові і, мабуть, тоді познайомився із фольклорними фундами, які зберігалися в галицькій столиці, зокрема із записами традиційної кобзарської музики кінця ХІХ ст., а, можливо, й із звукозаписами, які було зроблено на початку ХХ ст. Ця робота мала визначний вплив на формування бандуриста: за твердженням дослідників творчості Майстра, «...у записах Зіновія Штокалка ми чуємо музику людини, яка глибоко знає спадщину кобзарської традиції. Він вивчав всі транскрипції, які робив Філарет Колеса, з воскових валиків, які записані від сліпих кобзарів» [5].

До першої радянської окупації Галичини Штокалко так далеко зайшов у своїй техніці гри, що Народний комісаріат освіти запропонував йому опрацювати підручник гри на бандурі. (Треба пам'ятати, що хоч у Харкові в 1929-31 рр. появилася детальний підручник Хоткевича, його не можна було використовувати, оскільки автора було репресовано). Штокалко взявся обробляти народні пісні, але ці плани пішли нанівець із початком німецько-радянської війни в 1941 р. Пізніше, за нацистської окупації в Галичині, зі Штокалком познайомилися члени Української капели бандуристів ім. Т. Шевченка, яка відродилася стараннями Г. Китастого. Почувши молодого бандуриста, досвідчені професіонали здивувалися, яку надзвичайну техніку має цей молодик.

Штокалко зрозумів, що те, що він почав за радянської окупації, має неабияке значення, а саме – аранжування 105-ти українських пісень (загалом протягом життя Майстром було здійснено понад 300 аранжувань українських народних творів для бандури). Згодом, у Нью-Йорку, в середині 1950-х рр., Штокалко повернувся до первісного задуму, а саме – написання підручника гри на бандурі. Його аранжуваннями спершу цікавились ентузіасти – Штокалко їм радо позичав і сам далі опрацьовував народні та кобзарські пісні для бандури. Цю працю він почав 1940-го р., але більшість аранжувань зробив між листопадом 1941-го та січнем 1942-го рр. 1989-го р. Канадський інститут українських студій видав спершу англійський переклад підручника Штокалка, український оригінал появилася 1992-го р. в Україні і врешті решт, також в Україні, збірка його нот для бандури появилася 1997-го р. [4].

За життя Маєстро Штокалко випустив тільки одну короткограючу платівку – «Дума про Марусю Богуславку». Якщо б тільки це лишилося по Штокалкові – бандуристові, то навіть тільки на тій основі покоління бандуристів могли б засвоїти техніку гри й принципи аранжування, яким позаздрив би не один виконавець. Але не тільки це лишилося по Штокалкові.

Він був «аудіофілом», який мав у своєму помешканні якісну звукову апаратуру, на якій записав близько 20-ти годин музики. Як і бувало з його рукописами, які переписувалися спершу від руки, а потім копіювальними машинами, так і звукозаписи переписували ті, що любувалися його музикою, або хотіли навчитися техніки від нього. Дехто розшифровував ці записи на ноти й потім намагався відтворити його гру. Деякі з цих

записів появилися після смерти Штокалка в Нью-Йорку в альбомі двох довгограючих платівок під кінець 1960-х рр. Якість цих звукозаписів є дуже нерівнозначною. Деякі записи очевидно є пробними, видно, що це тільки підготовка до остаточної версії. Інші є завершеними творами, що не вимагають ніякої подальшої обробки. Саме такі записи використано на довгограючих платівках.

Сучасники згадували методи записів Штокалка: «Іноді пробував записувати дуети сам із собою, бо не було з ким співати – запише спочатку один голос, потім підспіває собі другим» [5]. Ці записи завдяки приятелю Майстра Л. Майстренко спочатку потрапили до бандуристів Америки, а потім, декілька так званих «коробочок Штокалка», які містили по 10 касет, передали в Україну. На Батьківщині вони потрапили, зокрема, до знаного сучасного кобзаря і бандурного майстра Володимира Кушпета, а від нього до Миколи Будника та його учнів – людей, які зробили дуже багато для відтворення традицій старосвітського кобзарства і лірництва в Україні.

Ще один несподіваний вплив, окрім розширення репертуарної палітри сучасних бандуристів, мають аудіозаписи Штокалка: «Вважається, що «Коробочки Штокалка» допомогли вберегти, зокрема, харківську бандуру і харківський спосіб гри... після прослуховування записів Штокалка стало зрозуміло, що харківський спосіб гри потрібно відроджувати» [5].

Штокалкові звукозаписи можна поділити на такі категорії:

1. Народні пісні (історичні пісні, пісні про кохання, жартівливі пісні, пісні літературного походження).
2. Інструментальні твори (традиційний кобзарський репертуар, експериментальні твори).
3. Канти.
4. Думи.
5. Билини.

Перша група – такі твори, що їх може виконувати чи сольо, чи гуртом у супроводі будь-якого музичного інструменту. Друга група – традиційний кобзарський репертуар, який Штокалко вивчав у 1940-х рр. у Львові. Він опрацював цей репертуар передусім через його оригінальність, але також, щоб розвинути свою феноменальну техніку. Пізніше, про це буде мова згодом, Штокалко записав оригінальні композиції або імпровізації в нетрадиційних ладах: у більшості творів української народної музики використовується мажор (передусім іонійський, але також лідійський та міксолідійський лади) та мінор (передусім еолійський, також фрігійський лади). Але в деяких записах Штокалко грає у дорійському ладі з підвищеним IV-м ступенем, що додає творам певного «східного» характеру. Хоча Штокалко тій композиції назви не дав, але її названо «Орієнтальний етюд».

Релігійні канти належали до невід'ємного кобзарського репертуару в XIX-му ст. У них оспівуються біблійні події (Потоп, Страшний суд), або життя святих. Штокалко записав три версії «Потопу», і дві «Страшного суду» та одну «Про Святого Юрія Змієборця». Цей жанр зберігся частково в репертуарі деяких церковних хорів, але в репертуарі сучасних бандуристів твори такого жанру майже відсутні.

Як уже було згадано, будь-хто міг співати вищенаведені народні пісні, тоді як думи були виключно бардівським (кобзарським та лірницьким) репертуаром. Гуртом його не можна виконувати, оскільки і мелодія, і текст, до більшої чи меншої міри, компонувалися наново при кожному новому виконанні. Штокалко виконував їх у так званих лебійських ладах (слово «лебій» він узяв із бардівського аргю, де воно означає «майстер – музика»). Цей лад побудований на вищезгаданому дорійському ладі з підвищенням IV-м ступнем та увідним тоном під нижчою тонікою.

Серед Штокалкових записів є думи про Марусю Богуславку, Олексія Поповича, Козака Голоту та Втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі. Виконуючи думи у XIX-му ст., кобзарі співали їх з досить простою перегрю. Штокалко давав бандурі значно більшу, хоч не першорядну роль. Це наглядно продемонстровано в думі про Олексія Поповича, де бандура на початку змальовує картину наростаючої бурі й так уводить слухача в саму думу. Під час речитативу голос виконавця завжди на першому місці, і щойно, коли бандурист відспівав фразу, він може максимально ускладнювати перегру на бандурі. У цьому Штокалко пішов куди далі, як будь-хто з його попередників. Цікаво простежити цей жанр у його послідовників (принаймні двоє записали думу про Козака Голоту майже нота в ноту так, як її виконував Штокалко). До речі, один із сучасних бандуристів української діаспори Юліан Китасти, говорячи про так звану «імпровізаційну музику», надав таку характеристику стилю опрацювання творів для бандури Майстром Штокалком: «Власне, так працював і бандурист середини XX століття Зіновій Штокалко. Він у своїх неопублікованих записах, граючи нетрадиційні кобзарські думи, використовував імпровізаційні можливості інструмента, як це робили колись і самі кобзарі» [2]. Ще один шанувальник і знавець творчості Майстра додає: «Коли слухаєш виконання Зиновієм історичних дум і пісень, відчувається, що митець настільки глибоко пізнав матеріал, що може вже зсередини його перетворювати, творити нову музику на основі традиційної» [5].

Блискуче опанувавши жанр дум, Штокалко звернувся до билин. Якщо думи – виключно український жанр, то билини збереглися тільки на далекій півночі Європейської Росії. Їхня поетика зовсім інакша від дум. Думи не мають стрічкової структури, рядки можуть бути різної довжини, можуть римуватися або ні, а російські билини мають куди строгішу будову. Так що ж привабляло Штокалка до цього жанру? Хоча билини збереглися тільки на Біломорщині, тематично вони тісно пов'язані з київським двором Володимира Святославича (пізні X-те ст.). Можна припускати, що цей жанр виник в Україні, але вимер там, можливо витіснений пізнішим епічним жанром – думами.

Таким чином, Штокалко постановив відновити цей жанр в українському фольклорі. Йому не вистачало просто перекласти билини з російської на українську мову та співати їх на первісні мелодії. Він переосмислив ці епічні пісні по лінії дум (поетика українського жанру) та імпровізував оригінальні мелодії, передусім у мажорному

(іонійському) ладі, а іноді в мінорному (еолійському). Штокалко записав три биліни: про Іллію Муромця та Солов'я Розбійника, про Добриню та про Святогора.

Фольклористи можуть висловити застереження, чи є ці записи справжнім фольклором? Вважаємо, що Штокалкові звукозаписи не тільки скарбниця кобзарського фольклору, але одночасно й ланка між сивою давниною та сучасними бандуристами, зокрема в Україні, де вищезгадані жанри були суворо відредатовані радянською цензурою. Деякі ентузіасти вже розшифрували Штокалкові биліни й виконують їх. З часом, талановиті бандуристи почнуть виконувати їх по

Штокалкових напрямках, і вони можуть стати фольклором сучасних бардів, адже «... ці кобзарські сповіді мають ніби вікно, через яке ми можемо увійти в їхній світ. Ніби люди у минулому заклали в пляшечки музичні листи, щоб вони дійшли до сучасників. Слухаючи їх, можна знайти паралелі між часами активного кобзарства і нинішніми...» [5].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Творча спадщина видатного бандуриста Зіновія Штокалка величезна і досі досконало не вивчена. Вплив її на сучасне кобзарське мистецтво продовжується у концертних виступах найвідоміших бандуристів сучасності.

Список літератури:

1. Савчук В. Скальпель, перо і бандура // Бережанське віче. – 1993. – 28 серпня. – С. 3.
2. Юліан Китастий, американський композитор, бандурист і співак (інтерв'ю) / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2341831-ulian-kitastij-amerikanskij-kompozitor-bandurist-i-spivak.html>.
3. Гримич М. Виконавці українських дум // Бандура. – 2000. – № 71-72. – С. 8-12.
4. Дутчак В. Кобзарський підручник Зіновія Штокалка: теоретичні та практичні узагальнення // Бандура. – 2000 – № 71-72. – С. 21-23.
5. Кобзар-авеню. Київ наповнили пісні і думи з «Коробочки Штокалка» / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3065/164/104877/>.

Иваниш А.А., Есипок В.Н.

Киевский национальный университет культуры и искусств

ЗИНОВИЙ ШТОКАЛКО – РЕФОРМАТОР СОВРЕМЕННОГО КОБЗАРСТВА

Аннотация

Статья посвящена исследованию творческого наследия выдающегося носителя украинского народного музыкального искусства – бандуриста и кобзаря Зино́вия Штокалка. Авторы анализируют особые черты музыкального стиля исполнителя, рассматривают его вклад в расширение репертуарной палитры кобзарско-бандурного искусства XX века.

Ключевые слова: бандура, бандурист-виртуоз, дума, кант, фольклор, Зіновій Штокалко.

Ivanish A.A., Yesipok V.M.

Kiev National University of Culture and Arts

ZINOVY STOCKALKO – REFORMOR OF THE MODERN ART OF KOBZARS

Summary

The article is devoted to the research of the creative heritage of the outstanding bearer of the Ukrainian folk musical art – the bandurist and kobzar Zinovii Shtokalko. The authors analyze the special features of the musical style of the artist, consider his contribution to the expansion of the repertoire palette of the 20th century kobzar-bandura art.

Keywords: bandura, bandura player-virtuoso, дума, кант, folklore, Zinoviy Shtokalko.